

Morálka jako psychologické téma

Morální jednání je běžně chápáno jako správné jednání, tedy jednání, které je v souladu s dobrem. Takové vymezení se jeví na první pohled srozumitelné. Přesto je ve skutečnosti velmi problematické, jestliže připustíme relativnost zlého. Vždyť v každém morálním dilematu je zlo obsaženo při jakémkoliv řešení, často zlo konkrétní a osobní. Pokusíme-li se dobré nebo morální vymezit empiricky, pak například z výzkumů L. Kohlberga (1984) vyplývá, že dobré je to, co a) přináší spíše odměnu než trest, b) uspokojuje vlastní zájmy při respektování zájmů druhých, c) vede k ocenění jinými lidmi nebo d) je oporou společenského a právního systému. Podíváme-li se ovšem na všechna tato hlediska v horizontálním uspořádání, je patrné, že forem zdůvodnění řešení situace, která mohou být považována za morálně správná, je celá řada. Otázky vztahu formy řešení morálních situací a jejich morálního obsahu, stejně jako otázky hierarchie, nebo ekvivalence těchto forem, jejich historické, kulturní, sociální, situační, osobní atd. závislosti nebo nezávislosti, vyžadují řešení nejen psychologické, ale také tradiční filozofické, biologické, etologické, sociologické atd.

Obecně můžeme rozlišit funkcionalistické a strukturalistické (univerzalistické) pojetí morálky. V prvním případě je dobré závislé na vymezení funkce, kterou morální jednání nebo dokonce jednání obecně popíšeme, ať již je to v rámci některých vědeckých teorií, ideologií nebo common sense. Morálka může být z tohoto pohledu dána vlastním zájmem, který je uplatňován prostřednictvím skupiny (Alexander, 1987) a recipročně socializačním tlakem skupiny (MacDonald, 1998). Oproti tomu strukturalistické (univerzalistické) pojetí morálky je spíše doménou vědy a filozofie. Z pohledu velmi vlivného Kantova normativního pojetí je nutné oprostit se při řešení morálních otázek od všeho osobního a pragmatického, aby jedinec mohl porozumět morálním požadavkům situace a univerzalizovat morální rozhodnutí. Z požadavku univerzality vyplývá směřování k principům jako logicky konzistentně uspořádaným úhlovým kamenům jednání, z jejichž rekurzivního uplatnění na specifickou situaci preskriptivně vyplývá určité jednání jako přijetí povinnosti z autonomního morálního rozhodnutí v této situaci vyplývající (Kant, 1990).

V psychologii se o integraci normativního a empirického strukturalního přístupu k morálce pokusil již zmíněný Lawrence Kohlberg. Vedle empirických, (můžeme říci) ontogeneticky nižších forem řešení morálních situací, definoval vývojový vrchol morálního zdůvodnění právě pomocí Kantova normativního vymezení morálky. Oprávněnost této extrapolace empirických zjištění se opírá o předpoklad, že normativní teorie morálních filosofů jsou sofistikovanou reflexí jejich morálního usuzování (Kohlberg, 1973).

Morálka je teoreticky zakotvena ve více, někdy navzájem odlišných psychologických systémech – například v psychoanalýze, v kognitivní teorii a v teorii sociálního učení. V klasickém psychoanalytickém pojetí S. Freuda je morální dimenze (superego) zakomponována do struktury osobnosti. Významným regulačním prostředkem jsou emoce jako hrdost, zahanbení nebo pocit viny. Kognitivně psychologické teorie (Piaget, 1968, Kohlberg, 1984) vysvětlují tento jev z hlediska vývoje kognitivních struktur, které určují morální usuzování a rozhodování. Z pohledu teorie sociálního učení (Bandura, 1991a) je řešení morálních situací a zejména chování naučené a situačně závislé.

Ačkoliv tyto teorie vycházejí z odlišných systémů a je problematické najít jejich společného jmenovatele, centrální pojmy každé z nich se vzájemně doplňují :

- emoce spojené s komponentami jáské struktury jako aktivační a motivační činitel,
- kognitivní zpracování situace a řízení aktivity
- sociální zkušenost jedince jako zdroj informací o prostředí i o sobě

Všechny tři prvky jsou z hlediska morálky důležité nejen samy o sobě, ale zejména ve vzájemných vztazích. Pokusy jednotlivých systémů nahradit další komponenty svým centrálním pojmem vždy selhávají při extrapolaci na problémy, které jsou mimo doménu daného systému. Nepříliš úspěšné ovšem byly také pokusy o integraci těchto tří přístupů. Zatímco psychoanalýza a behavioristé chápali morálku jako relativní vzhledem k určité kultuře, v rámci níž a pouze v rámci níž mohla být potvrzena platnost jednotlivých norem, konstruktivistické vývojové pojetí morálních struktur nabízelo řešení nezávislé na kulturní nebo skupinové příslušnosti (Emler, 1998).

Jednotlivé teorie se také liší v tom, kterou stránku lidské aktivity považují z hlediska morálky za dominantní. Kognitivní teorie se zaměřuje na usuzování, zatímco sociálně – kognitivní teorie spíše na sociální determinaci chování jedince. Jako komplexnější pojem integrující obě tyto psychologické kategorie se nabízí jednání, specificky morální jednání.

MORÁLNÍ JEDNÁNÍ

Jednání můžeme chápat jako funkční jednotku vztahující se k uskutečnění určitého záměru (von Hofsten, 1985). Pojem jednání zahrnuje jak záměrné, cílesměrné a řízené chování, tak také motivační, kognitivní a emoční procesy a obsahy, které se na něm podílejí. Jednání má i významnou sociální a sociálně kognitivní dimenzi. Ta zahrnuje jak začlenění jedince do sociálních komunikačních sítí, sdílení sociálních semiotických a sémantických struktur, tak i přímo interpersonální aktivity jedince a zpětné vazby o jeho činech i o něm samém, kterou dostává od jiných lidí.

Morální jednání je takové, které bezprostředně nebo ve svých důsledcích zasahuje přímo či nepřímo **jiné lidi**. Protože takové může být ve vzdálených důsledcích jakékoliv jednání, je třeba tento pojem vymezit ještě dvěma dalšími podmínkami:

- Jedinec si tyto důsledky pro jiné lidi musí uvědomovat a
- musí je považovat za dostatečně závažné.

Například:

a) Není nutně nemorální rozsypat cestou z obchodu na lavičku trochu mouky z roztrženého sáčku.

b) Nemorální se to ovšem může stát, jestliže si uvědomuji, že společenská norma zakazuje ponechat lavičky znečištěné, nebo si uvědomuji, že si někdo může od této mouky znečistit šaty.

c) Naopak, jistě se mnoho lidí dnes shodne, že je nemorální vědomě nechat rozsypanou hromádku mouky například na lavici, když vím, že pomocí podobných hromádek bílého prášku někdo šířil nebezpečné nakažlivé mikroorganismy.

d) Naopak, nemusí být nemorální, jestliže člověk nechá rozsypanou hromádku na lavici nevědomě, nebo je si jí vědom, ale neví o tom, že se podobným způsobem šíří nebezpečné nakažlivé mikroorganismy, a že lidé budou zanechanou hromádku považovat za ohrožení. Přitom důsledky pro jiné lidi způsobené pouhým znečištěním lavičky moukou považuje za nevýznamné.

V případě a) se nejedná o morální jednání, protože nikoho z „normálních“ lidí nenapadne, že by hromádku bílého prášku na lavici mohla být ohrožením. Jednání nemá žádné významné důsledky pro jiné lidi (nepočítáme-li uklízečku nebo snížení estetické hodnoty prostředí), a ani jednajíc jedinec v plánu jednání (odejít a zanechat nepatrnou hromádku mouky na místě) o důsledcích pro druhé lidi neuvažoval.

V případě b) se může jednat o morální jednání, pokud si jedinec danou situaci uvědomil a reprezentuje ji ve vztahu k sociální normě nebo neznámému člověku, kterému potenciálně může zanechaná hromádku mouky na lavičce více či méně uškodit.

V případě c) bude dopad na druhé lidi značný a také jednajíc subjekt si při pohledu na hromádku asi vybaví ustrašené lidi a zásah hasičů, které zná z podobných případů nález bílé hromádky, které viděl třeba v televizi.

V případě d) bude dopad na druhé lidi stejný jako v předešlém případě, ale subjekt při přípravě plánu jednání nemohl brát takové důsledky pro jiné lidi v úvahu a přirozeným řešením situace bylo prostě odejít.

Zatímco případ a) a c) nejsou morálním jednáním, protože si subjekt nevytváří takovou reprezentaci situace, která zahrnuje také jiné lidi, případ b) je morálním jednáním, protože jiní lidé (například ti, které viděl v souvislosti s podobnými nálezy v televizi) jsou v reprezentaci této situace zahrnuti. Z hlediska toho, zdali můžeme určité jednání zařadit jako morální jednání je tedy podstatná **mentální**

reprezentace dané situace v myslí jednajícího. Zůstává otevřená otázka, kterou se budeme zabývat dále, v jakém vztahu k morálnímu jednání je takové jednání, které sice z jedinečného pohledu jednajícího nemá důsledky pro jiné lidi, ale, na druhé straně, ze sociálního hlediska jsou takové důsledky s tímto jednáním jednoznačně spojovány. Jako příklad můžeme uvést řidiče, který projíždí okolím školy plným dětí naprosto nepřiměřenou rychlostí, řekněme přes 100 km/h, ale přitom je – technicky nereálně – přesvědčen, že dokáže jakoukoliv situaci zvládnout, a že z jeho jednání tedy ohrožení pro chodce nevyplývá.

Specifickou variantou morální situace je morální dilema. Dilema může vyvolat jen taková situace, jejíž jakékoliv anticipované řešení vyvolává ambivalentní emoce. Není to volba mezi dvěma nežádoucími alternativami, ani volba mezi dvěma žádoucími alternativami. Každá z možností je současně dobrá i špatná. Například řešení, které je pro aktéra dobré z hlediska jeho okamžité situace, nemusí pro něj být dobré z hlediska dlouhodobější perspektivy nebo může být zlé pro někoho z jeho blízkých, na němž mu záleží. Toto řešení také může být zlé z hlediska obecného principu, který daný jedinec ctí. Například, když jsme při přípravě výzkumu předložili studentům psychologie k posouzení situace, které se běžně výzkumně užívají jako morální dilemata, a požádali je, aby uvedli: a) řešení této situace, b) mezi kolika alternativami volili a c) jak bylo těžké se rozhodnout, zjistili jsme v rámci jedné relativně koherentní skupiny vysokou variabilitu. Zatímco někteří dlouho vážili a vybírali, jiní byli rychle hotovi s jedním „přirozeným“ řešením. Jinak řečeno, u jedněch předložená situace vyvolala dilema, zatímco u druhých nikoliv. Pro to, aby určitá situace vyvolala dilema, je tedy nutné, aby reprezentace této situace zahrnovala více emočně nabitých obsahů, a aby byl jedinec schopen anticipovat jejich konflikt v důsledcích svého jednání.

KONVENCE

Další vymezení morální situace předložil Eliot Turiel (1975). Upozornil, že mnohé případy pravidel, omezení a jejich porušení, která využíval například Piaget při studiu morálky, ve skutečnosti nevyvolávají morální otázky. Pravidla hry, ať již hry v kuličky nebo tenisu, podle něj nejsou morálními pravidly, ale konvencemi.

Morální pravidla zahrnují aktivity, které mají důsledky pro zájmy druhých lidí, takže nemohou být legitimně zrušeny nebo omezeny určitou skupinou nebo autoritou. Oproti tomu konvence upravují různé stránky sociálních interakcí jako pravidla stolování atd. Na rozdíl od morálních norem mohou být konvence měněny a odlišují se u jednotlivých společenství.

Turiel (1975) formuloval tři hlediska, která umožňují odlišení konvence a morálního pravidla:

- omezenost pravidla (Bude takové jednání stále špatné, jestliže zde nebude pravidlo, které je zakazuje?)
- zákonná pravomoc autority (authority jurisdiction) (Bude takové jednání stále špatné, jestliže rodič řekne, že to můžeš dělat?)
- obecnost (Bude takové jednání špatné také v jiné škole/ v jiné zemi?)

Morální normy mohou být odvozeny z pozorování bezprostředních důsledků jednání. Nejvíce patrné z bolesti nebo utrpení oběti. Oproti tomu, konvencím se učí z reakcí dospělých na určité jednání, které jsou závislé na kontextu – jinak dospělí reagují na totéž chování dětí doma, jinak ve škole a jinak na návštěvě (Turiel, 1975).

Konvence jsou v porovnání s morálními normami mnohem formálnější, strukturovanější a řeší více specifické situace. Konvence morální normy doplňují a vymezují jejich platnost tak, že jejich uplatnění nahrazuje morální usuzování. Jestliže například hráči vstřelí ve fotbale soupeři branku podle pravidel, konvence daná pravidly je zbavuje povinnosti jakýchkoliv ohledů na důsledky (psychické, fyzické, sociální), které tím způsobí svému soupeři. Jestliže ovšem branku nevstřelí podle pravidel – například míč dopraví do branky rukou, přenesou situaci z konvenční na morální úroveň. Jejich čin se bude posuzovat z hlediska morálky a oni ponесou následky morálního jednání soupeře.

Konvence ovšem nemusí představovat pouze formalizovaná pravidla. Konvencí může být skupinové a situačně specifické řešení jinak morální situace, dané jednáním a vzájemnými interakcemi členů určité skupiny. Například, v době neúměrného rozšiřování společného vlastnictví na úkor soukromého konvence řešily v různých pracovních skupinách hranici mezi soukromým a státním vlastnictvím. Přivlastnit si státní majetek bylo v mnoha pracovních skupinách za určitých „konvenčních“ podmínek přijatelné. Z pohledu mnoha lidí bylo takové jednání dokonce žádoucí s ohledem na zájmy takového člověka a jeho rodiny a samozřejmě také vzhledem k anticipované (nebo reálné) reciprocitě takového jednání. Bylo ovšem nemorální při takovém obohacování zranit vrátného, stejně jako ze strany vrátného „nepřiměřeně“ důsledně kontrolovat tašky a kabáty zaměstnanců.

Pregnantně je tento jev vyjádřen ve Formanově filmu „Hoří má panenka“ v rozhovoru hasičů nad rozkradenou tombolou:

- Když to rozkradli, tak je jasné, že to teď nemohou vyhrát.
- Ale co když si někdo nenakradl?
- Tak je to jeho chyba – měl si nakrást.

Takové jednání mělo i svou „mravní“ logiku, kterou bylo v 70. a 80. letech možno vystopovat v komunikaci:

I.

- Nakládat s vlastním majetkem je univerzálním právem jednotlivce.
- Státní majetek (prezentovaný jako všelidový) je v poměrné míře vlastnictvím každého jednotlivce.
- Každý jednatel má právo vlastnický nakládat se svým poměrným dílem.

II.

- Rozmístění společného majetku a spoluvlastníků je geograficky relativně rovnoměrné.
- Všichni spoluvlastníci fyzicky disponují relativně rovnoměrnou částí tohoto majetku.
- Je spravedlivé užít ve svůj prospěch tu část společného majetku, která je k dispozici.

Ačkoliv z hlediska právního bylo všechno toto jednání trestné, stejně jako byla krádež obecně nemorální jednání, tyto konvence postavily jednání, které by jinak bylo označeno jako „krádež“, za určitých, relativně přesných podmínek, mimo morální oblast. V jednotlivých skupinách (pracovních kolektivech) se utvořily nepsané konvence (velmi podobné třeba sportovním pravidlům), které vymezovaly, co je možno si přivlastnit, jakým způsobem je možné si to přivlastnit a kdo si to může přivlastnit. Konvence jednotlivých skupin se ovšem zásadně odlišovaly, takže jestliže někde nebylo v rámci konvence přijatelné přivlastnit si „ani tužku“, konvence jiné skupiny umožňovaly přivlastnit si třeba i „lokomotivu“.

Použijeme-li pro tento jev sportovní metaforu, pak jednání těch, kteří byli na určitém hřišti a dodržovali pravidla hry (konvence), nebylo posuzováno z hlediska morálky. Na morální rovinu se toto jednání dostalo teprve tehdy, jestliže byla konvence porušena nebo změněna (příchodem nových členů skupiny nebo jestliže konvenci upravila na skupině autonomní autorita).

Tento příklad splňuje všechna kritéria pro konvenci:

- „Přivlastňování“ společného majetku nebylo špatné univerzálně, ale v závislosti na konkrétní konvenci.
- „Přivlastňování“ bylo/nebylo špatné v závislosti na autoritě.
- „Přivlastnění“ konkrétního majetku bylo/nebylo špatné v různých podmínkách, v nichž podobný jev řešily různé konvence různě.

Konvence je tedy možno považovat za formalizované nebo neformální řešení určité situace, které staví určité jednání mimo morálku. V našem pojetí je konven-

ce pravidlo, které – byť někdy obecně – jednání vymezuje pozitivně nebo negativně. Porušení konvence nebo změna podmínek více či méně snadno může v téže situaci morální jednání opět navodit.

Uvedené příklady jasně dokumentují, že otázku morálky nelze redukovat na formální nebo obsahové řešení morální situace, ale musí zahrnovat také podmínky (kulturní, historické, sociální, osobní atd.), které určují morální kvalitu určité situace. Zjednodušeně řečeno, pro vysvětlení jednání je problematické využít řešení nezávislé na osobě, čase a situaci, jestliže zkoumáme jednání konkrétních osob vůči konkrétním osobám s konkrétní minulostí, v dané přítomnosti a s určitým očekáváním do budoucnosti, za určitých podmínek.

Cílem této práce je prezentovat model morálního jednání integrující kognitivní, emoční, volní, sociální, enviromentální, behaviorální a další faktory, které se na něm významně a neredukovatelně podílejí a prezentovat některá naše empirická ověření tohoto modelu.